

ניו יורק

כאשר ירדתי בכבש האוניה מהסיפון אל רציף הנמל ב-ניו יורק הייתי כזר שהגיע לארץ זרה: ללא שפה, ללא מכרים ומעט הכסף שהיה לי כמעט נגמר. האנגלית הייתה לי כחצץ בפה, כפי שכבר גיליתי הן במועדון ב-מדריד, והן ב-לונדון. בין מכרי עד כה רק לבודדים היה קשר כלשהו עם ניו יורק ואף לא אחד מהם שנמצא כאן לעת זו. פירושו של דבר לא רק תחושה של בדידות, כי אין לי לאן לחזור אלא גם תלות מוחלטת בנורה מבחינה חברתית ובגחמות של אביה מבחינה כלכלית. התגובה למצב זה הייתה התכנסות והסתגרות רגשית; תגובה כה שונה מזו שהייתה לי בתחילת המסע ל-פאריז; מסע שנראה בדיעבד כהתגלמות הבטחון הפנימי, כאירוע רחוק, על סיפון אוניה של דוברי עברית, באותו מסלול שעשו הורי ואפילו אני בילדות – אמנם בכיוון ההפוך – שהרי שם נולדתי ומשם באתי. גם את השפה, כלומר צרפתית, דיברתי בקלות. בקיצור זיכרון של מסע לבית שמחוץ לבית, ובמיוחד רובע מונפארנאס, שיכולתי לאמץ ללא קושי כמולדת שנייה לו רק רציתי. עם זאת ולמרות הכל החלופה הניו יורקית עתידה להתברר כראויה ואפילו עדיפה עבורי תחילה הטכנולוגית ועד מהרה גם האמנותית.

מעטים הגיעו לרציף לקבל את פני הנוסעים. האווירה כולה הייתה מאופקת ותכליתית. פה ושם קריאת שם או לחיצת יד ותו לא. כל שנותר בזיכרוני מהמפגש עם נורה הוא החיפזון שבו העברתי לה את צרור התכשיטים בגלל אביה שעמד צמוד מאחוריה חמור סבר, מבלי לומר מילה ואת המבוכה באם גם כאן, על הרציף, חל אותו איסור להתנשק בפומבי, שעליו שמעתי לא פעם בפאריז. כל השאר פרח ונשכח, עד לשלב שבו ישבתי לבד בספסל האחורי של מכונית אמריקאית גדולה, שארנסט נהג בה בעוד נורה יושבת על ידו. לכאורה נסענו הישר מהרציף לדירת ההורים, אבל אפשר שעשינו מעקף כלשהו, כי עברנו על פני שורות של בתי קומות שארנסט הצביע עליהם על מנת להרשים אותי אלא שקשה היה לי לשים לב: הייתי מרוכז מדי בנורה ועייף בגלל השעה המוקדמת שהעירו אותנו באותו בוקר. אבל גם התחושה שהבתים היו אמנם גבוהים, אולי גבוהים מדי, אבל בוודאי ללא ההדר של ארמונות פאריז או ונציה ואפילו רומא.

גרוע מכל, במפגש הראשוני שלי עם ניו יורק, היה החדר שנורה מצאה עבורי בשכר דירה שאני עצמי אמור הייתי לשלם מהפרוטות האחרונות שנותרו לי. המדובר בבנין טיפוסי, בן שלוש קומות, מעל לקומת מרתף – אחד מעשרות אלפי הבתים הטוריים שהוקמו בכל הערים הגדולות בארה"ב במחצית המאה ה-19 ועד לשנות ה-1920. מבחוץ חזיתות עשויות אבן מלאכותית או לבנים אמנם כהות, מאובקות ומדכאות, אבל בדרך כלל במצב סביר לעומת חלל הפנים שעמדו בו ריחות של לוחות עץ רקובים, טחב, עובש וביוב, שלא אורר עשרות שנים. החדר עצמו היה ממוקם בקומה השניה במרכזו של מסדרון עם כמה חדרים נוספים שבקצהו שירותים משותפים. הכל היה אפל: המסדרון, השירותים ואפילו החדר שהיה בו חלון אחד שנפתח לארובת אויר קטנה שבקושי הכניסה מעט אור. בקיצור, חדר ברמה כה נמוכה שלא ראיתי כמותה ולא גרתי בה בכל המסע באירופה ובוודאי שלא בארץ.

אני מניח שנורה בחרה בחדר זה מכמה סיבות. בין אלה, קרוב לוודאי, המחיר הנמוך והקרבה לדירה של הוריה שבו גרה היא עצמה - קירבה העשויה להטעות את מי שלא מכיר את ניו יורק באותם ימים: הכוונה לשכונות העוני שהיו פרושות בגב השדרות הראשיות שנחשבו ליוקרתיות. רבות מאלה נהרסו ונבנו מחדש במרוצת השנים הבאות. על אף שגם "החדשות" לכאורה הפכו מהר מאוד לבעייתיות, אלא שזה סיפור אחר שלא כאן מקומו. השאלה היא כיצד קרה שלא הגבתי או לפחות מחיתי על אותה בחירה? בדיעבד יש לכך כמה תשובות בראש ובראשונה, תחושת המלכוד כמי שאוכל "לחם חסד", אבל גם האמונה שאוכל להתגבר, כי הכל זמני ויכול היה להיות עוד יותר גרוע. חוויה המעלה במבט לאחור את החדר בקומת המרתף

והשיטפון שזכרתי מימי ילדותי ברחוב בוגרשוב בתל אביב; חדר שבחירתו נעשתה על ידי אבא אולי בגין נטייתו כצייר לבתים ישנים ומרתפים.

מכון "פראט", ברוקלין.

איני יודע אם נורה אהבה בתים ישנים כמו אבא שלי, כי הייתה ציירת. עם זאת אין ספק שהיה בינינו - נורה אני והורי, מכנה משותף שהייתי קורא לא בשם "בוהמה": אפיון של כל אדם המוותר על נוחות ושיקולים חומריים, לטובת אורח חיים מסוים. במילים אחרות לא רק אמנים אלא גם ציבוריים אחרים דוגמת הדתיים והאידיאליסטים למיניהם. אבל, כפי שיתברר בהמשך, אצל נורה הייתה לנטייה זו מגבלה ברורה: במקרה זה, כלומר ב-ניו יורק, הרצון לגור ליד הוריה אם לא במרחק הליכה לפחות בנסיעה קצרה במונית. העדות היותר קיצונית לעניין זה היה סירובה לגור בברוקלין, ליד מכון "פראט" שבו למדתי - לא בבית ישן ולא בשיכון חדש - על אף ששכר הדירה בסביבה זו היה יותר נמוך משמעותית מאשר ב-מְנְהָטֵן. לעומת זאת הייתה מוכנה לגור בחדר עלוב במיוחד, כפי שעשתה לימים באחד מביקורינו ב-פאריז, רק בזכות היותו ממוקם סמוך לדירת זוג ידידים.

ספק רב אם הוריה של נורה טרחו לראות את החדר ששכרה עבורי. בדרך זו לא הצטרפו להטריד את מצפונם, כי לכאורה עדיין לא הייתי חלק מהמשפחה. ותמיד אפשר היה לטעון שחדר זה אינו גרוע בהרבה מאלו שבהם גרים אלפי סטודנטים וצעירים אחרים ב-ניו יורק. אפילו נורה מעטה ככל האפשר מלבוא לשם ובוודאי שלא נשארה לישון בתואנה שהדבר נוגד את החוק. לי על כל פנים לא יכולתי לבוא בטענות שהרי אני בחרתי לנסוע לניו יורק ובנוסף גם לא עלה בדעתי לבקש את עזרת הוריה. במבט לאחור מוזר בעיני שגם נורה לא ביקשה את עזרתם לא רק בשלושת החודשים שבהם גרתי באותו חדר אלא לאורך כל שש השנים שגרנו ב-ניו יורק, תמיד סמוך אליהם ותמיד בדירות קטנטנות של חדר וחצי (כ-25 מ"ר) והראשונה אפילו ללא פינה נפרדת לבישול; דירות ששימשו לנו גם כסדנאות עבודה: לציור של נורה ולאדריכלות שלי.

ברור היה לי מלכתחילה שההתעלמות מתנאי המגורים שלי ולאחר מכן מאלו של נורה ושלי ביחד, נבעו מדחף סמוי אצל ארנסט להוכיח עליונות, שגם גרם לו להתייחס אל נורה כאל בת חורגת על שבחרה להיות איתי, למרות שבוודאי הצדיק את עצמו בעשרות תירוצים ומחווות קטנים של רוחב לב לכאורה. בין אלה מתנות שקנה לה מדי פעם - אותם דפוסי התנהגות שהפגין כלפי בנותינו, כלומר נכדותיו, כאשר היו ילדות. קרוב לוודאי שכך הרגיש גם על שנאות להעסיק את נורה במשרדו, עד שהחלה לעבוד במשרד אחר, מסיבות שאפרט בנפרד, ואז התגלה עד כמה מגוחך היה השכר ששילם לה. בסופו של דבר רק כעבור ארבע שנים, כאשר נולדה תמר, בתנו הראשונה, בקשתי עזרה שתאפשר לנו לעבור מהדירה הקטנה והחשוכה במיוחד, שגרנו בה באותה שנה, לדירה עם חדר נפרד ומואר עבור התינוקת. לעת זו נורה כבר לא עבדה ואני אמנם סיימתי את הלימודים אבל עדיין נותרו לי שלושה חודשים עד להגשת עבודת הגמר (ינואר 1958) בטרם יצאתי לעבוד כאדריכל.

לעניין זה של מגורים ראוי להוסיף שאף אחד ממכרנו לא גר בתנאים הירודים, כפי שהיה החדר הראשון שנורה שכרה עבורי, גם לא הדירה הראשונה שגרנו בה שלוש שנים או הדירה השנייה החשוכה שבה גרנו עוד שנה תמימה. איני מתכוון רק למכרים של נורה, שסיימו את לימודיהם והשתכרו למחייתם אלא גם החבורה הקטנה של חברים אמריקאים בני גילי, שלמדו ביחד איתי והתחילו כמוני מאוחר יחסית, מסיבה זו או אחרת, כלומר בשש שנים מבוגרים יותר משאר תלמידי המחזור; כולם, כמוני, נשואים עם בת זוג שעבדה ומשפחה שסייעה לקיומם. לא כולם, אבל רובם, בדירות שמצאו סמוך מאוד למכון "פראט": אזור שנורה, כאמור, סירבה לגור בו למרות שכר הדירה הנמוך, כי היה בעיניה ירוד ורחוק מדי.

באותו הקשר יספיק אולי אם אתאר בקצרה את אותה דירה שגרנו בה הוריה, בשדרה החמישית (בית מספר 1200); דירה בסגנון מסורתי, כלומר בבית עם שוער ושתי מעליות, האחת לדיררים ואורחים

בית מספר 1200, השדרה החמישית, מנהטן, ניו יורק. דירת הוריה של נורה הייתה בפינה הקדמית של קומה 7.

והשנייה לשרות. לדירה עצמה נכנסו דרך הול גדול שנפתח לחדר אירוח גדול עוד יותר ומימינו חדר אוכל, שהיה רק במעט קטן ממנו ומחובר למטבח באורך כפול: האחד להכנה, צמוד לחדר האוכל והשני, הרחוק יותר, לבישול ובהמשכו גם חדר כביסה. בגב המטבח גרה, העוזרת בחדר קטן עם שירותים. משמאל לחדר הכניסה היו שלושה חדרי שינה: היותר גדול, להורים, עם אמבטיה וחדרי הלבשה ושני חדרי שינה עם אמבטיה משותפת, לכאורה לילדים, כלומר לנורה ואחיה – שני חדרים מרווחים ומוארים יותר מכל דירה שגרנו בה ב-ניו יורק.

ככל הזכור לי נורה התחילה לעבוד כמזכירה במשרד הנסיעות של אביה בבנין "פיסק", (רחוב 56, מערב) עוד בטרם הגעתי לניו יורק. ברור היה לי שגם עלי יהיה למצוא עבודה מהר ככל האפשר, על אף שבארה"ב, כמו באירופה, הדבר היה אסור לזרים ללא אישור מיוחד. בצרפת דיברו איתי על יומיים שלווה בשבוע – הגדרה שהייתה כנראה במכוון, מדויקת ומעורפלת בו זמנית, כלומר מאפשרת פרשנויות שונות. בארה"ב אני עתיד לגלות שההגדרה הייתה הרבה יותר מדויקת, כך שלמעשה כמעט ולא ניתן היה לשלב לימודים ועבודה – בוודאי שלא במסלול האדריכלות שהתבסס על "עומס עבודה" של קרוב לחמישים שעות בשבוע, כולל עבודות בית, רובם שרטוטים ודגמים. בינתיים, למרות האיסור, נאמר לי להוציא מיד כרטיס ביטוח לאומי שבלעדיו לא ניתן היה לקבל כל עבודה, בהנחה שהייתה נכונה באותם ימים, שאיש לא ישאל שאלות. בהמשך עמדתי יום-יום בתור של לשכת העבודה, אבל ללא הצלחה. במקביל הציעו לי לנסות את מזלי ולפנות לסניף ארגון בוגרי הטכניון ב-ניו יורק, כנראה מפני שהייתי אמור ללמוד אדריכלות. משם הפנו אותי למהנדס, ישראלי לשעבר, בשם צבי גָזְרִי, שניהל או היה הבעלים של מסגריה גדולה באזור התעשייה שליד העיר ברבאנק (Burbank) ב-ניו ג'רסי. לאחר שיחה של כמה דקות נשלחתי על ידו אל אחד העובדים האחראים. באותו יום ובשלושת החודשים הבאים כל אשר עשיתי שם היה ליטוש ריתוכי צינורות ענק שהיו אמורים להתחבר איכשהו למנהרת רוח; שלושה חודשים של עבודה מעייפת ובעיקר מנוונת, שהתחילה והסתיימה בנסיעה ארוכה של למעלה משעה – כמו בנעורי בנג'רית "הארגז" וכפועל בנין בתל אביב, אלא שכאן הרכבת התחתית והעילית, החליפו את האוטובוסים.

להעברת הזמן והפגת השיעמום נעזרתי בשינון יומי של כמה עשרות מילים באנגלית מתוך חוברות קטנות של לימוד עצמי, שמצאתי וקניתי בתחנות הרכבת, כל אחת עם כמה מאות מילים, מהן שהיו לי מוכרות ומהן בלתי מוכרות, אבל רובן ככולן שימושיות – בניגוד לשפה הספרותית שרכשנו בתיכון. בבוקר בדרך לעבודה צילמתי בעיני רוחי דף מילים ופירושן. במשך היום גלגלתי אותן בזיכרוני ולבסוף בדרך הביתה בחנתי את עצמי וחוזר חלילה יום אחר יום. על צד החיוב גיליתי להפתעתי באותו מפעל שני מנהגים המקובלים בארה"ב כמעט בכל מקומות העבודה הגופנית: האחד השימוש בכפפות עבודה נגד פציעות ודלקות במיוחד במגע עם ברזל חלוד. השני מקלחות עם ארוניות להחלפת בגדי רחוב בבגדי עבודה. יתרה מכך, כמעט כל העובדים הגיעו למפעל במכוניות פרטיות שהחנו במגרשים הסמוכים. כמה שונים כל אלה לעומת זכרונות נעורי והתפיסה הרומאנטית של פועלים העוברים ברחוב בבגדי עבודה ספוגי זיעה וידיים גרומות. מכל מקום, בתום החודש השלישי, ביום העבודה האחרון לאחר שהתרחצתי והחלפתי בגדים, נכנסתי למשרדו של אותו מהנדס ישראלי, שקיבל אותי לעבודה, על מנת להיפרד ולהודות לו. מסתבר ששכח לגמרי על קיומי או כדבריו הייתי עוד אחד מהעובדים מכוכי הפיח והחלודה. באותה הזדמנות שאל לשמי ולתוכניותי ולבסוף הזמין אותי ואת נורה לארוחת ערב, שבה התברר, להפתעת כולנו, שאשתו הייתה העוזרת של אבא בשנת 1935 כאשר עיצב את תהלוכת ה"עדלאידע" האחרונה של תל אביב.

*"עומס עבודה" הכוונה למספר השעות השבועיות המוקדשות לכל קורס – רק מוסדות מעטים כגון אמ.אי.טי. (M.I.T) מפרטים כל שעה ושעה בין אם היא הרצאה, מעבדה או עבודה עצמית בכיתה או בבית, כל השאר, כולל "פראת", נוהגים לקצר את החישוב לפי "נקודות זכות" כל אחת שלוש שעות בממוצע. אבל הקיצור עדיין מבוסס על אותו חישוב שעות מפורט; בזמנו עם פיקוח קפדני על המנחים והמטלות שהם נותנים. קיימת גם הגבלה במינימום השעות השבועיות – לא פחות משלושים ושש – המתרות לסטודנט מן המניין. ההגבלה, בנוסף להסדרים אחרים, נועדה לשמור על איזון מסוים בין התלמידים ובין קורס לקורס. המעלה בשיטת "נקודות הזכות" היא הפשטות של החישובים אבל גם קשיים משמעותיים בהבנת המערכת כתוצאה מקורסים לכאורה קלים בעוד שלמעשה המדובר היה ב"עומס" שונה אלא שבחרו תמיד שלא לציין חלקי "נקודות זכות" ושיקולים נוספים, שלא כאן המקום לפרטם.

בנין "פיסק" (Fisk), רחוב 56 מערב, מנהטן, ניו יורק.

המעבר למכון "פראת"

לכאורה הייתי אמור ללמוד באוניברסיטת "קולומביה". אבל בפגישה הראשונה שנקבעה לי שם, קרוב לוודאי, עם דיקן הסטודנטים, נאמר לאכזבתי שעלי להשלים קודם כל לפחות שנה שלמה ואולי אף יותר של לימודי השכלה כללית*, כגון ספרות, היסטוריה אמריקאית, פיסיקה, מתמטיקה ועוד אי-אלו נושאים שפרחו מזיכרוני. בקיצור, מבחינתי, חזרה על לימודי תיכון שרק בהמשכם אוכל להתחיל את קורס האדריכלות. הנחמה, לכאורה, הייתה שקורס האדריכלות עצמו ימשך כשלוש וחצי שנים ובכל מקרה פחות מארבע שנים. במילים אחרות אותו משך זמן של כחמש שנים שהיה מקובל באירופה ובארה"ב. הבעיה מבחינתי הייתה התחושה של בזבוז זמן, בחזרה על נושאים מוכרים, לאחר שנים של התלבטויות. אבל גם ובעיקר הספק באם בחרתי בכיוון הנכון שידעתי עליו כה מעט

* השכלה כללית ומדעים

(Liberal Arts & Sciences) הם קורסי חובה בארה"ב לכל הסטודנטים בכל האוניברסיטאות והמוסדות להשכלה גבוהה; לימודים אלה, המהווים כרבע מסך הלימודים לתואר. אבל אינם כוללים נושאים מתחום ההתמחות המקצועית כגון: מתמטיקה למתמטיקאים, הנדסה למהנדסים, פסיכולוגיה לפסיכולוגים או אמנות לאמנים. לעניין זה האדריכלות היא יוצאת דופן, כי האדריכלות כלולה בתולדות האמנות ולכן חלק מההשכלה הכללית.

** School, Academy, Institute, College, University

בית ספר, אקדמיה, מכון, מכללה, אוניברסיטה- שמות מקובלים של מוסדות להשכלה גבוהה. לכולם, בארה"ב, רק משמעות היסטורית כלשהי, ללא קשר עם מעמדם או התארים שהם מעניקים.

*** אוניברסיטת "הרווארד" שימשה מסוף

שנות ה-1930 ככור היתוך להכנת תוכניות לימודים עדכניות להוראת האדריכלות על ידי צוות מורים שניבש סביבו וולטר גרופיוס, מוסד מכללת ה"באוהאוס", ביניהם כמה שלמדו ולימדו באותו מוסד בגרמניה כגון: האדריכל מרסל בריויר והצייר יוזף אלברס ויש אומרים שדווקא להם הייתה השפעה מכרעת כמתווכים בין גרופיוס מחד והצעירים האמריקאים מאידך, ביניהם ראוי להוסיף גם לא מעט יהודים.

Walter Gropius	1883-1969
Joseph Albers	1888-1976
Marsel Breuer	1902-1976

לשאלתי האם אין מסלול חלופי הציע לי ללמוד במכון** "פראת" (Pratt Institute) שבה משלבים את הלימודים העיוניים והמקצועיים לאורך כל חמש השנים – תכנית שנשמעה לי הרבה יותר סבירה. במבט לאחור נראה לי, שההצעה ניתנה בביטחון מלא שלא יעלה על דעתי להחליף את "קולומביה" ב"פראת" – אוניברסיטה ותיקה ויוקרתית בעלת שם בינלאומי ואחת משבע המובילות בארה"ב לעומת בית ספר מקצועי וקיבל הסמכה רק שנים ספורות קודם לכן. מבחינתי כישראלי המתכוון לחזור לארץ עניין היוקרה היה חסר חשיבות. אדרבא עד מהרה התברר שדווקא מכון "פראת" היא היותר טובה מבחינת לימודי האדריכלות, בזכות היותה, יחסית מוסד "חדש" עם מורים צעירים בוגרי אוניברסיטת "הרווארד"***. על כל פנים, מספר ימים לאחר מכן כבר הייתי רשום ב"פראת", על אף שנדרשתי לעבור מעין בחינה עצמית בבית שכללה כתיבת כמה מילים והכנת רישומים כל שהם.

לימים קראתי כמה מאמרים ומהם עולה שאותה תכנית של שלוש וחצי שנים הקיימת, ראוי להוסיף עד היום, נחשבת כבלתי מוצלחת ואף על פי כן, כפי שקורה לעתים באקדמיה, לא משנים את הנוהג, גם אם ברור שהדרך שגויה. עם זאת עלי לציין, כי לדעתי יש חשיבות רבה לקורסי ההשכלה הכללית אם מכוונים אותם כראוי לצרכיהם של הסטודנטים במיוחד לאור הרמה הנמוכה של לימודי התיכון בארה"ב וכיום גם בארץ, בהשוואה לאירופה באותם ימים. שנית, האפשרות או ההזדמנות להשלים כמה קורסי מבוא, כגון שרטוט ומדעים למי שנדרש לכך. עם זאת שלוש וחצי שנים הם ללא ספק תקופה קצרה מדי ועל כן הנוהג העכשווי להאריך את משך הלימודים על ידי תוספת יתארים' כתשובה על בעיית קוצר הזמן.

שעות ארוכות טרחתי על אותה בחינה הן מפני שנורה עמדה על כך שאעשה אותה בעצמי ובגלל החשש שאכשל על אף שהייתי כמעט בטוח שאיש לא בודק את התוצאות. אבל תמיד עשויה להיות הפתעה. בסופו של דבר הצלחתי איך שהוא להכין כמה גיליונות קטנים עם רישומים של חפצי בית ביניהם זכורה לי רק מנורת שולחן עם אהיל. באשר לקטע הכתוב הכנתי לעצמי מעין טיוטה ולאחר מכן הכתבתי את הדברים לנורה, שניסחה אותם מחדש, בעיקר קיצור המשפטים הארוכים מדי ולבסוף הדפיסה אותם – טכניקה שהתמדנו בה כל שנות הלימודים שלי ועוד זמן רב לאחר מכן כאשר אני, או נורה, התבקשנו להגיש חומר כתוב באנגלית. מכל מקום בגין שיתוף פעולה זה, שהיה ידוע לכל המנחים, נוצר פער משמעותי בין נוסח העבודות שהכנתי בבית ובין אלה שנאלצתי לכתוב בעת מבחנים בכיתה. חמור עוד יותר היה כתב היד שלי שהוא קשה לקריאה בעברית וגרוע יותר באנגלית. כתוצאה מכך, כלומר כתב גרוע וניסוח "טוב מדי" של העבודות המודפסות הורד לי לא פעם הציון במקצועות ההשכלה הכללית.

לעתים אני מצטער שלא ניהלתי יומן שהיה עוזר לי בכתובת זכרונות אלה. כפי שעזרו לי המכתבים ששלחתי לנורה. כל כך הרבה נשכח מחיי היומיום, אפילו השכר ששולם לי בקיץ הראשון או בכל

השנים הבאות שעבדתי ב-ניו יורק, למעט העובדה שכסף זה איפשר לשלם את שכר הלימוד כולל הספרים והציוד הנדרש מבלי להיעזר באביה של נורה – עזרה שניתנה בחוסר רצון, כפי שגיליתי, כבר בסוף הסמסטר הראשון, כאשר התברר כי למרות הבטחתו שילם רק עבור מחצית השנה, לכאורה כי מותר לעשות כך ואולי בתקווה סמויה שאכשל ואז יחסוך את יתרת התשלום. כאמור איני זוכר מה השכר ששולם לי בקיץ הראשון או אי פעם לאורך כל השנים מאז התחלתי לעבוד ואפילו לא בשנתיים וחצי לאחר גמר הלימודים, שבהם עבדתי כשכיר במשרדי אדריכלות שונים, עד שחזרתי לארץ – זאת לעומת ארנסט למשל מציין בזיכרונותיו כמעט כל תשלום שקיבל במרוצת חייו. בנוסף יש לי נטייה לשכוח תאריכים בין אם הם חשובים או זניחים וכל אלה המופיעים בזכרונות אלה מקורם במסמכים השונים המצויים אצלי, רובם ככולם בזכות נורה שאהבה לשמור כל נייר המתייחס אלי. כך למשל שכחתי את התאריך המדויק שבו נורה ואני נישאנו. כל אשר זכרתי הוא שהמדובר בתחילת שנת הלימודים, כלומר סמוך לראש חודש ספטמבר, עד שבתי נתנה לי את המועד המדויק (12.9.54). הסיבה לשכחה זו נובע מכך שגם עם חנה אשתי הראשונה ועם עופרה אשתי השלישית נישאתי בתחילת שנת הלימודים.

החתונה

בסוף הקיץ ולפני תחילת הלימודים ברור היה לנורה ולי שהגיע הזמן שנעבור לגור ביחד. בהתחשב בשמרנות הקיצונית של ארה"ב באותם ימים פירושו של דבר היה להתחתן. יתר על כן, מבחינתנו נסתיימה תקופת ההמתנה, במקרה זה למעלה משלושה חודשים, מאז הגענו ל-ניו יורק, כפי שהמליצו שנעשה כאשר היינו ב-ברצלונה. מכל מקום, בשלב זה פנינו שנינו לבנין העירייה על מנת לקבל רישיון נישואים שכלל בדיקה רפואית שנועדה, כנראה, לוודא שאיננו חולים או שיש בנו פגם העשוי לפגוע בילדינו. לאחר שקיבלנו אור ירוק כוונתנו הייתה להסתפק בנשואים אזוריים* שפירושים להירשם בעירייה ותו לא. במילים אחרות, לא טקסים ותגיגות שממילא לא רציתי בהם, אפילו לא בחתונה הראשונה עם חנה, בתל אביב ועכשיו ב-ניו יורק גם מחוסר אמצעים, ובודאי שלא עלה על דעתי, וכנראה גם לא של נורה, לבקש את עזרתו של ארנסט אביה שהתנגד לקשר בינינו לא כל שכן לחתונה. אבל מסתבר שלא הבנו את החשיבות שיחס הן לטקס הדתי והן להזדמנות להפגין את רוחב לבו ולארח את כל מכריו.

בתמורה להסכמתו לנישואינו העלה ארנסט הצעה לעשות כמנהג סוחרים יהודים, כלומר ששנינו, הוא ואני, נלך יחד לרב בית הכנסת הסמוך לביתו על מנת שיפסוק האם ראוי שנורה ואני נתחתן. מצדי נתתי את הסכמתי, כי ידעתי ללא צל של ספק שהרב יאשר מיד את הנישואים כאשר אתאר לו את המצב לאשורו, כלומר שנורה ואני חיים כזוג לכל דבר מאז נפגשנו למעלה משנה קודם לכן. עם זאת הייתי מוטרד במקצת, לא בגין ההחלטה הצפויה של הרב, אלא האפשרות שאצטרך לומר את הדברים בנוכחות של ארנסט. לכן הוקל לי כאשר הרב ביקש מארנסט לצאת מהחדר בטרם שמע את דברי. מאותה סיבה, כנראה, ביקש גם ממני לצאת מהחדר כאשר ארנסט דיבר, ולכן איני יודע מה אמר: אולי האמין שהרב יציע לי להמתין עד שאסיים את הלימודים וארוויח מספיק לקיים את נורה, תפיסה שהוא עצמו האמין בה כאשר הציע נישואין למָּצה, אמה של נורה. יתר על כן מסתבר שמצה עצמה העמידה בפניו כמה תנאים דומים, שכלל לא ידעתי עליהם, בטרם נתנה את הסכמתה, בין אלה בית או דירה ועוזרת צמודה. רמז לאותה צורת חשיבה מצאתי גם בחוברת "זכרונות" שחיבר בשנותיו האחרונות ואשר בה הוא מתנצל על קשיי הקיום לכאורה של מָּצה ונורה ב-ניו יורק בשנות מלחמת העולם השנייה: הדירה הקטנה יחסית, הצורך של שלא להרעיש בשעות היום, כאשר עבד במשמרות לילה ומעל לכל שנאלצו לבשל ולנקות בעצמן את הבית.

* הנשואים בארה"ב הם תמיד אזוריים וערכים על ידי אדם המורשה לכך בין אם הוא כומר, רב או נציג של כל אמונה אחרת.

מכיוון שהזכרתי את אותה חוברת "זכרונות" ראוי, אולי, להוסיף, כי מובאות שם עוד "התנצלויות" הנוגעות לילדיו, כלומר נורה ואחיה פרנק-אלן (יליד פאריז 1936). כך למשל, על ששלח אותם לבתי ספר ציבוריים כי לא היה לו את הכסף הדרוש למוסד פרטי: את נורה לתיכון "מוסיקה ואמנות" (Music and Arts) ואת פרנק לתיכון הטכני של ברוקלין (Brooklyn Tech) – התנצלות תמוהה בהתחשב במעמדם היוקרתי של שני בתי ספר אלו. תמוהה עוד יותר ההערה המופיעה שם לגבי חשיבות אותו תיכון טכני להמשך דרכו של הבן, למרות שדווקא מעשה זה היה הגורם לתחילת הנתק ביניהם מכיוון ששנא את הלימודים שם וראה בהם מעשה כפיה מצד אביו – מעין פיצוי לעצמו על שלא למד הנדסה בצעירותו בווינה כי לא היו לו את האמצעים לכך. מכל מקום אחיה של נורה עתיד להתלבט עוד מספר שנים לאחר התיכון ביחס לכיוון שילך בו. תחילה למד כשנה חקלאות, אולי בהשפעת תנועת הנוער הציוני ששלחו אותו לקורס מדריכים בירושלים ובקיבוץ חצור. אבל בסופו של דבר פנה לפסיכולוגיה, תחום שהוא עוסק בו עד היום. באשר לנורה נראה כאילו קיבל ברצון את לימודיה בתיכון לאמנות עד שבאחד הימים הצליח להרגיז אותה, כרגיל עד דמעות, כאשר גילה לה שהסכים רק מפני שהתחום מתאים לבנות.

נורה ואני בחופה.

רמו לתפיסת עולמו של ארנסט והפניה לרב אני מוצא, בתגלית שהייתה לי מספר חודשים לאחר מכן ואשר כבר הזכרתי. הכוונה לכך ששילם רק את מחצית שכר הלימוד של אותה שנה. בזמנו לא חיברתי בין השניים, כלומר בין אי תשלום מלוא שכר הלימוד והפניה לרב. אבל כיום במבט לאחור נראה לי שכונתו הייתה לדחות את מועד החתונה ככל האפשר בתקווה שאולי אכשל בלימודים ואז אצטרך, בליט ברירה, לעזוב את ארה"ב, תוך מספר חודשים, כאשר יפוג תוקפה של הוויזה. לעומת זאת אם אהיה נשוי לנורה אוכל לבקש ולקבל אשרת שהות קבועה ולאחר מכן לעשות כרצוני מבלי להסתמך עליו. העובדה שהמחשבה כלל לא עלתה על דעתי מוכיחה רק את תמימותי. לכן גם לא עלה בדעתי שאולי גם ההמלצה ב-ברצלונה שלא להתחתן ולחכות עוד מספר חודשים לאחר שנגיע לניו יורק נבעה ממנו ומאותם מניעים. מבחינתי הייתי ונשארתי ישראלי ולא רציתי להחליף בכל אזרחות אחרת שפרושה לא רק זכויות אלא גם חובות כגון: הנכונות לשרות צבאי. מסיבה זו בחרתי שלא להחליף את הוויזה למרות שהייתה מוגבלת לכניסה חד פעמית אלא רק להאריך, שוב ושוב, את תקופתה. פירושו של דבר היה שלא יכולתי לצאת את גבולות ארה"ב מחשש שאולי יעשו לי קשיים או שכלל לא יתנו לי לחזור. אמנם בסופו של דבר נאלצתי להגיש בקשה לאזרחות תחת איום שאם לא אעשה כך אגורש מיד, אבל זה כמו בן סיפור אחר.

נורה ואני ביום החתונה.

מכיוון שארנסט הסכים לנישואים שלי עם נורה בתנאי שנלך לרב גם לי היו שתי בקשות: לא שמלת כלה ולא חתונה יהודית מפוארת. במילים אחרות, חתונה שתהיה קרובה ככל האפשר לנישואים אזרחיים, בדומה לחתונה שלי עם חנה, אשתי הראשונה. אבל, על מנת לעקוף במקצת את דרישותיי, נמצאה לנורה שמלה בגוון שנהב, שהתאימה לכאורה גם לאירועים אחרים ועל אף ששמרה עליה עוד מספר שנים תמיד הרגישה אי נוחות ללבוש אותה פעם נוספת, אולי גם בגין הנוהג, המאוד ניו יורקי, להחליף את כל הבגדים לפחות פעמיים בשנה בחלקם על ידי קניות במכירות כלליות, לכאורה במחירים אפסיים, אבל בסופו של דבר בעלות מצטברת לא קטנה ובחלקם בהחלפות בין חברות עד שנמסרו לחלוקה במחסני אימק"א (YMCA). החתונה, בסופו של דבר, התקיימה בדירה של הוריה, עם קבוצה קטנה יחסית של מוזמנים שאת רובם לא הכרתי כלל: מיעוט מכרים של נורה והשאר של הוריה. מה חשב ארנסט על האירוע לא קשה לנחש, כי חזר וציטט לכל מי שרצה או לא רצה לשמוע, אימרה ששמע בצרפת לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה: "הפסדנו את המלחמה אבל לא איבדנו את התיאבון". אני מצדי הייתי לבוש כמו מוקיון עם החליפה שתפרתי במדריד כולל הכובע. עד מהרה גם שתיתי יותר מדי, ראשי הסתחרר והחברים של נורה

נורה ואני עם גיודי פרידמן ביום החתונה.

הסיעו אותי במכונית פתוחה, על מנת להתאוורר, אל מחוץ לעיר, לאזור שבו מצוי "המנזר" (Cloister) שהובא לכאן, אבן, אבן, מצרפת על ידי קרן רוקפלר – אותה קרן, כפי שגיליתי לימים, שמימנה את הקמתו של המוזיאון לארכיאולוגיה בירושלים.

"המנזר", ניו יורק.

לימודי אדריכלות

השנה הראשונה במכון "פראת" התחילה בעגמת נפש על ידי צמד מנחים צעירים, אולי צעירים מדי, כבני שלושים, שהנחו את הקורס לאדריכלות: האחד, וויליאם בריגר, ראש המגמה, שהיה גס רוח במיוחד והשני ציניקן ללא תקנה, סטנלי זלצמן, שדיבר תמיד בנימה של זלזול והתנשאות*. הקורס, על כל פנים, התחיל עם אותו ציניקן שהיה אמור לסייע לנו במטלה הראשונה שנמשכה כשבע-שבועיים: שרטוט ריבוע של כעשרה על עשרה סנטימטרים עם קווי שתי וערב ושני אלכסונים; שרטוט שהיה עלינו לחזור עליו פעם אחר פעם עד שכל הצטלבויות הקווים נפגשו ללא סטיות. לכאורה משימה קלה שהצליחו בה חלק ניכר מהסטודנטים בוגרי התיכון הטכני של ברוקלין או קורסי שרטוט, אבל כמעט בלתי אפשרית למי שהיה, כמוני, חסר כל ניסיון. בהמשך הסתבר שהמטרה הייתה לנסות להביא את כולנו לרמה בסיסית משותפת – משימה שהייתה בפועל בלתי אפשרית בגלל הפערים בינינו. בסוף תרגיל השרטוט התברר כנראה להפתעת ההנהלה שקבוצה קטנה, ואני ביניהם, לא למדנו כלל סטריאומטריה**, שהיא עד היום האמצעי העיקרי של התכנון ההנדסי והאדריכלי. בלית ברירה אותו מנחה ציניקן העביר לנו קורס, שלא מן המניין, של כמה מפגשים, אמנם באותה נימה של זילזול והתנשאות, אבל ללא ספק בהצלחה – לפחות מבחינתי.

תרגיל השרטוט נמשך כנראה כשבע או עשרה ימים בלבד. בהמשכו ניתן תרגיל, לכאורה ידידותי, למעשה הקשה ביותר שניתן לחשוב עליו: קיוסק קטן בגן המוזיאון לאמנות מודרנית של ניו יורק, שלעת זו היה עדיין אחד הבניינים המודרניים הבולטים בעיר. את אותו מוזיאון כמובן שראיתי עוד באחד מסופי השבועות הראשונים לאחר בואי לעיר – במקביל לאוספי "המטרופוליטן" ומשפחת "פריק" (Frick) על אף שכבר הייתי שבע מאוספי אמנות לאחר המסע הארוך באירופה. אציין רק, כי "המודרן ארט", כפי שנקרא המוזיאון באותם ימים, רובו היה עדיין מוקדש לאמנות אימפרסיוניסטית – בניגוד לקלאסיקה של שני האחרים – ורק מעט מאוד עבודות מופשטות, ביניהן גם של הצייר משה קסטל (1909-91) מישראל, שהוצגו כנראה באופן זמני ונעלמו בהמשך. אבל כמובן שהמדובר בזיכרון מעורפל מאוד בגין הביקורים החוזרים ונשנים בשש השנים הבאות, כמו גם מוזיאונים נוספים שנפתחו עם הזמן, כגון "וויטני", "גוגנהיים" ועשרות תערוכות במיוחד של הארגון הוותיק "ארט סטודנט ליג", שנוסד ב-1875 (Art Student League).

איני יודע למה נקבע מיקומו של הקיוסק בחצר המוזיאון לאמנות מודרנית בניו יורק; קביעה יוצאת דופן יחסית לשאר האתרים שהיו מופשטים לחלוטין או כפי שאנו עתידים לכוונת אותם: "שולחנות פורמייקה לבנה". במבט לאחור יש לי חשד שאני הייתי הגורם לבחירת האתר בגין הקשר שלי לאמנות שודאי היה ידוע למנחים היות והופיע בשאלון שמלאתי על מנת להתקבל ללימודים. אפשר גם שנכוחתי היא שגרמה לבריגר לשוב לאותו נושא של בחינת המכנה המשותף של האדריכלות ושאר האמנויות החזותיות, בכל השנים שהנחה אותי: "מוזיאון לאמנות" בשנה השלישית, "מכללה לאמנות"

* בגלל דברים שיופיעו בהמשך ראוי לציין שעל פי שמם: וויליאם בריגר וסטנלי זלצמן, היו קרוב לוודאי יהודים. רמז נוסף לכך אפשר למצוא באחת העבודות היותר מפורסמת של בריגר: בית הכנסת ומרכז קהילתי ברחוב ווייט 47-9, מנהטן, ניו יורק. כאן עלי להוסיף, כי בשנים הראשונות בניו יורק נתקלתי לא פעם בהסתייגות ממני מצידם של יהודים צעירים, יחסית, שבין גיל עשרים וחמש לשלושים וחמש. אפשר שהתופעה נבעה מהרצון להתמוג בחברה האמריקאית. מכאן גם ההתנתקות מההורים ולא כל שכן מהישראלים, שסימלו בעיניהם את המגמה ההפוכה, כלומר של שמירה על מסורת ייחודיות, כיהודים.

** **סטריאומטריה**, למעשה גיאומטריה תלת ממדית, מחייבת את הסטודנט לראיה תלת ממדית מופשטת – תכונה שהיא ברמה שונה מאוד בין אדם לאדם עם עדיפות משמעותית לגברים. אותה יכולת, שהתגלה אצלי ברמה יחסית גבוהה בבחינה הפסיכוטכנית, היא שגרמה להצלחה ללמוד אדריכלות. לעומת זאת רמה נמוכה או העדר יכולת זו הייתה אחד הגורמים לנשירת סטודנטים. לימים הסתבר לי שיש כמה אדריכלים, אפילו מפורסמים, שיכולת זו אצלם נמוכה מאוד. הפתרון שמצאו הוא עבודה בדגמים, כלומר ראייה תלת ממדית מעשית ואילו את השרטוט הם משאירים לאחרים. אותה טכניקה שהצלחתי עליה לכל תלמידי במסגרת המכללה לאדריכלות שיסדתי ועמדתי בראשה (1981 עד 2003).

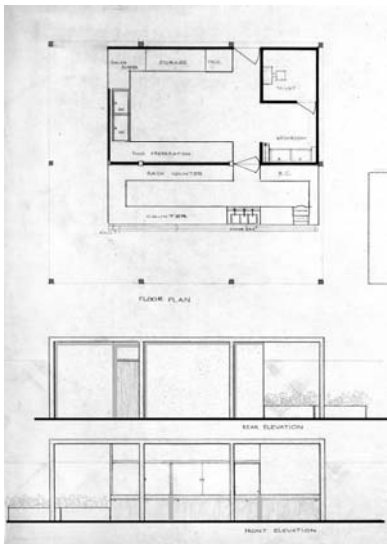
בשנה החמישית, ולבסוף, גם עבודת הגמר "כפר האמנים עין הוד" שעשיתי, אמנם לא בהנחייתו אבל בעידודו ולא פעם גם בהתערבותו. מבחינתי, על כל פנים הנושא נראה לי טבעי, כלומר להתחיל מיד בבחינת האדריכלות כאמנות, שהרי זו הייתה הסיבה שבזכותה פניתי לתחום זה.

הקושי בתרגיל "הקיוסק" נבע מהנושא עצמו: עיצוב מבנה שימושי, קטנטן עד אבסורד, במיוחד לסטודנט מתחיל (Freshman)*, אבל בו זמנית שיתאים לחוויית הביקור בגן הפסלים של המוזיאון. בעיה נוספת הייתה הדרישה העיקשת שהעיצוב יהיה מינימליסטי, או בשפה של היום: מודרניסטי. במילים אחרות גג שטוח וקירות בגימור טיח חלק ולבן. הצד השימושי התחיל להסתיים מהר מאוד בדרישה לדלפק וכיור. בקיצור מדובר היה בתרגיל שעיקרו הוראת כמה כללים פשוטים של שרטוט תוכנית וחזיתית, אבל ללא חתך, בהנחה נכונה שכולנו סטודנטים חדשים ולחלק מאיתנו טרם היה את הידע הבסיסי הנדרש לכך. התחושה שהתרגיל כוון במידת מה כאתגר בשבילי נובעת מהזמן שאותו מנחה גס רוח הקדיש להצעות שהבאתי - הצעות שעיקרן היה הניסיון לשלב בין הגן והקיוסק על ידי פסל, למעשה עמוד, שהיה אמור להחזיק את הגג. עוצמת התגובה השלילית הייתה בלתי צפויה. במיוחד לאחר שאמרתי שאותו סגנון "מודרני" לבן וחלק נראה אולי טוב בניגוד לבניה המסורתית של ניו יורק, אבל משעמם לא פחות כאשר אזורים שלמים בנויים בסגנון דומה. בתגובה לדברים אלה בצורת ביטויים מעליבי כגון "למה באת לכאן?" או "תחזור מהיכן שבאת".

אין ספק שנפגעת. בעיקר בגלל העדר דו שיח וניסיון ההתנשאות והבטחון שהאמת כולה איתו. כמוכן שויתרתי בלית ברירה בהעדר מוסד חלופי מתאים בניו יורק. כעבור מספר שבועות ניסה לתקן את דבריו ואמר שהתכוון לומר, כי שמע שהטכניון בית ספר טוב. בהזדמנות אחרת פתח בהסבר על מהות הקומפוזיציה האדריכלית כיחס בין גופים על פי ה"יולה סאבווי" של לה-קורבוזיה בתוספת ההערה "בנין המוכר לך כמובן". לפיכך הבנתי ששמע על ידיעותיי באמנות פלאסטית - כנראה מהמנחה לתולדות האמנות סיביל מוהולי-נאגי (Moholy-Nagi 1903-71) - אבל לא עלה בדעתי שאיני יודע כמעט דבר על האדריכלות בוודאי לא על אותה וילה. למרות הכעס על הניסיון לשלב בין אמנות לאדריכלות המשכתי עוד מספר פעמים באותו כיוון אבל לא פיסול אלא ציור או תבליט, בדרך כלל בסיועה של נורה - שילוב שאף זכה לעתים לשבחים, אבל רק כאשר הסגנון היה מופשט, ולכן התאים לתפיסות עולמם של המנחים. לימים גיליתי להפתעתי שגם האדריכל ברטהולד לובטקין (Lubetkin 1901-90), מאבות המודרניזם הבריטי, העמיד, בשנות ה-1930, פסל במקום עמוד מתחת לגגון הכניסה של בית דירות.

*Freshman = כינוי לתלמיד שנה ראשונה בארה"ב. בדרך כלל במוסדות להשכלה גבוהה. לכינוי זה משמעות נוספת, אבל סמויה: כל תלמיד צעיר, חדש וחסר ניסיון המקבל את כל הנאמר בעיניים עצומות.

עמודי פסל בדמות אישה, עם סלסלה על הראש, מופיעים לראשונה במאה ה-5 לפנה"ס במבנה הצמוד למקדש ארכתיאון (Erechtheion) שעל גבעת האקרופוליס של אתונה. דבר לא ידוע על התופעה למעט השם קאריאטיד (Caryatid) אפילו לא את משמעות השם. קודמות להן עמודים עם ראש האלה המצרית חתור - אלת הרקיע, המערב ועולם המתים. לימים, מתקופת הבארוק (מאה 17) ואילך, מופיעים גם דמויות גברים הנושאים את משקל הבנין על הכתפיים, רמו לאל היווני אטלס, הנושא את השמים, מכאן שם אטלנטס (Atlantes).

סנדוויץ' בר במוזאון לאומנות מודרנית: תכנית וחזיתות.

עמוד עם שוורים, פרספוליס, פרס.

לורנצו מיטיאלי (1678-1748) אטלס ארמון בלוודר, וינה.

עמוד עם ראש האלה חתחור, בדנדרה, מצרים.

קריאטידה, שיש, 420 לספ', הארכתיון באתונה.

מחלבה בדמות פרה. ז'אן בטיסט לה קה.

מבחינה היסטורית ראוי לציין את שמו של ז'אן בטיסט לה-קה (Leque 1686-1746) אדריכל נשכח שזכה לתשומת לב בזכות בתים בצורת בעלי חיים. יתר על כן חלק ניכר מסיפורה של האדריכלות קשור בדרך זו או אחרת לעמודים בעלי משמעות סמלית. לעניין זה ניתן להזכיר את עמודי המקדש ("בועז" ו"יכין") ואת עמודי המקדשים היוניים שעל שמם נקראים סיגנונות הבניינים: יוני, דורי, קורינתי ומשולב.

ג'ון ג'והנסן: מרכז הבמה (לשעבר תיאטרון מאמרס), 1970, אוקלהומה.

פול רודולף: בניין האמנות והאדריכלות, אוני' ייל, 1958-1964, ניו הייבן, קונטיקט.

Johansen, John 1916-
Rudolph, Paul 1918-97
Huxtable, Ada-Louise 1921-

Theodore Meyer Greene (1897-1969): "The Arts and the art of Criticism" (1940:1947...)

במבט לאחור עלי להודות שאני עצמי הייתי מאוכזב מהתוצאה הסופית של תרגיל הקיוסק, צעד ראשון, אפילו מביך ולצערי בלתי נשכח, בדרכי לקראת האדריכלות. יתרה מכך גם אני אמצתי את אותה הפרדה בין פיסול לאדריכלות בראש ובראשונה כי יש בו משום הונאה: חלון אינו עין, דלת אינה פה, גג אינו כובע, עמוד אינו פסל ולהפך, גם אם תחילתה של התופעה ביוון העתיקה וממנה צומחת מסורת האדריכלות במערב. למעשה גם היוונים והרומים אחריהם מיעטו להשתמש בשילוב זה. במילים אחרות, פסלים של דמויות ובעלי חיים, לחוד ובניינים לחוד על אף שחלק ניכר מכל העיטורים, היו חיקוי באבן של פרחים, פירות או בעלי חיים – מסורת שתחילתה כנראה עוד במצרים העתיקה וסופה עם ה"מודרניזם" שדחה כליל את העיטור וחייב הפרדה בין פיסול ואדריכלות – עד להופעתו בשנות ה-1990 של סגנון חדש שבו האדריכלות עצמה הפכה פיסולית או ביומורפית ולעתים אפילו פיגוראטיבית.

עגמת נפש נוספת במהלך הסמסטר הראשון הייתה רובה ככולה באשמתי על אף שתרם לה גם אחד המורים. המדובר בקורס מתמטיקה – קורס שבו, על מנת לקדם את יכולתי לדבר אנגלית, נמנעתי אפילו מלחשוב או לספור בעברית. כתוצאה מכך אירעו אצלי מדי פעם שגיאות גסות בכפל וחילוק. אבל למרות בקשתי לא ניתנה לי ההזדמנות לתקן את עצמי היות ולכאורה קיבלתי ציון עובר גם אם הנמוך ביותר. כתוצאה מכך איבדתי כל תקווה לקבלת מלגה, על אף שאני בספק אם היה אי פעם סיכוי לכך, הן בגלל היותי אזרח זר והן בגלל ציונים בינוניים בקורסי האדריכלות עד לסוף השנה השנייה. ההתעקשות שלא לאפשר חזרה על בחינה או קורס מקורה בשאיפה לשמור על שוויון בין סטודנטים. הניסיון מראה שיש יתרון מסוים למי שחוזר פעם שנייה על אותו קורס עם אותו מנחה ואפילו עם מנחה אחר אם היה כזה. אותו הדין בבחינה שנייה ובוודאי בשלישית, המעלה משמעותית את סיכויי ההצלחה יחסית למי שלא ראה אף שאלה. מסיבה זו גם לא איפשרו גישה לבחינות ישנות או לתרגילי האדריכלות משנים קודמות.

החמור ביותר, מבחינתו של הסטודנט, היה הכישלון בקורס עיקרי, כי הדרך לתיקונו הייתה על ידי הצלחה מעל לממוצע בהמשך, שהסיכוי לכך לתלמיד בינוני הייתה נמוכה מאוד או לחליפין חזרה על אותה שנה במוסד אחר. היה גם פתרון נוסף, שגיליתי במהלך עבודת הגמר ולכן אפרט אותו שם. בינתיים הדיבורים על מתן הזדמנות שווה היו במידה רבה מהפה ולחוץ. כבר ציינתי שרק חלק מהסטודנטים כבר למדו שרטוט והנדסה תיאורית. בהמשך ככל שהכרתי יותר סטודנטים, שלמדו איתי, התגלו לי פערים נוספים, כך למשל שחלק מהם לא רק למדו שרטוט אלא גם בנוי דגמים וציור פרספקטיבות. היו כמה שלמדו הנדסת בנין, בקיצור מגוון עדיפויות בתחומים "מקצועיים".

למרות התנהגותם המרגיזה של כמה מנחים, הן בסמסטר הראשון והן בהמשך, לאורך כל הדרך היו ביניהם גם כמה שאהבתי ונראה לי שגם הם העריכו אותי, במיוחד בתחומי ההשכלה הכללית, ללא ספק בזכות הידע המוקדם שהיה לי. כך למשל, קורס "תולדות האמנות והאדריכלות", שנפרש על פני שמונה סמסטרים וניתן על ידי סיביל מוהולי-נאג, אלמנתו של אחד מראשוני המנחים במכללת "באוהאוס"; אישה משכילה בזכות עצמה ומהמורים הבודדים שנורה ואני שמרנו איתם על קשר לאחר תום הלימודים. מותה הפתאומי בהיותה בת 67 הייתה עבורי אחת האבדות הקשות הן אישית והן מקצועית מבחינת הקשר הישיר עם צמרת האדריכלים האמריקאים ביניהם פאול רודולף, ג'ון ג'והנסן ועדה לואיז האקסטבל, מבקרת האדריכלות של ה"ניו יורק טיימס".

אחד מנושאי ההשכלה היותר מעניינים ניתן כקורס בחירה על ידי וויליאם בריגר, ראש החוג לאדריכלות, תחת הכותרת "אסתטיקה". הקורס, שהתמקד בקריאת קטעים בספר "האמנות ואמנות הביקורת" מאת ת"מ גרין, היה לי לעזר רב החל מהקריאה

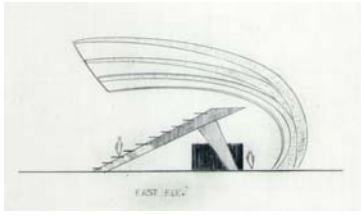
קינז ג'ון מיינארד (Kynes 1883-1946) כלכלן בריטי רב השפעה בזכות חיבורו "התיאוריה הכללית על תעסוקה ריבית וכסף". עיקרי תורתו, כפי שהוסברו בזמנו, כללו כמה סעיפים עיקריים: על מנת לצמצם את המשברים הכלכליים ואת האבטלה, על המדינות המפותחות והמתועשות ליצור גרעון תקציבי של כ-3% על ידי השקעה בתשתיות וכפועל יוצא אינפלציה קבועה באותו סדר גודל. רוב השאר היה הסבר מדוע וכיצד לנקוט בצעדים אלה.

ההלימוד בכוחות עצמי ועד להוראה וכתובה על תיאוריות באמנות בכלל ואדריכלות בפרט. קורסים אחרים שהרשימו אותי היו לימודי הכלכלה, בזכות ההשוואה בין התיאוריות השונות, שמקצתן הכרתי, אבל רק בצורה מעורפלת ועד לאחרונה, באותם ימים, של ג'ון מיינארד קינז; קורס של אפסח על הזיקה החזקה בין בניה לכלכלה: במילים אחרות השפעתה האינפלציונית של הבניה וכפועל יוצא, ריסון האינפלציה על ידי צמצום הבניה. תחום אחר, מעניין לא פחות, היה המבוא לסוציולוגיה, שהתמקד, ברובו, בקריאה וניתוח ספריה של מרגרט מיד (Mead 1901-78), שתרמו אולי לא רק לגישור הקיטוב החברתי שעשוי היה להרוס את ארה"ב אלא גם בהמשך לבחירתם של נשיאים קתולים ועתה, בימים אלה, לנשיא שחור.

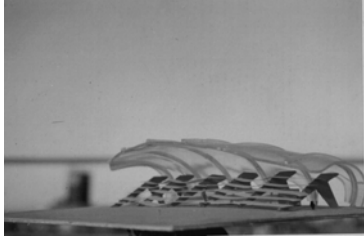
לימודי הספרות היו, מבחינתי, הפחות מעניינים. עם זאת איני מזלזל במאמציו של האחראי לקורס לקרב את הסטודנטים לנושאי הפרוזה והשירה; נושאים שהיו עבור חלקם המפגש הראשון עם התחום וברוב המקרים גם האחרון. בכל מקרה, ספק באם קורסי החובה של ההשכלה הכללית יכולים לגרום לשינוי. לשם כך נדרשים, כנראה, דחפים פנימיים או דוגמאות אישיות ואם היו כאלה, אני, על כל פנים, לא נתקלתי בהם. במבט לאחור נראה לי שלא רק המנחים היו צעירים מדי – רובם בקושי בני שלושים – אלא גם הסטודנטים היו עדיין נערים, שסיימו זה עתה את לימודי התיכון, כלומר בני שמונה עשרה ולעתים אף פחות, תופעה שהצדיקה לא מעט – לפחות בארה"ב – את דרישת "קולומביה" להשלים תחילה את לימודי ההשכלה הכללית, שפירושה קצת יותר בגרות לפני תחילת ההתמחות ואולי קצת פחות מהפטפטת שבין שיעור לשיעור על מראה המודל האחרון של המכוניות, שקנו או לא קנו הוריהם. מכל מקום, להערכתי, החוסר החמור היה בלימודי ההיסטוריה הכללית, שחסם את היכולת להבין, לא רק את תולדות האמנות והאדריכלות אלא גם את כל תחומי ההשכלה הכללית – פגם שלימים ניסיתי לתקן במכללה שייסדתי כפי שיתברר בהמשך. עם זאת אני עדיין סובר שראוי לשלב ולא להפריד לימודי השכלה ומקצוע במיוחד לסטודנטים ישראלים ששכחו את כל אשר למדו לאחר שתים או שלוש שנות שירות צבאי.

אני מודע לכך שעם השנים החולפות נותר מעט מאוד מלימודי ההשכלה הכללית והמדעים, למעט אותו תחום המעסיק אותנו בשנים שלאחר מכן. מבחינה זו אני מרגיש כיוצא דופן לא בזכות כישורים מיוחדים אלא בגין כל אותן שנים מגיל עשר ואילך שבהן רכשתי חלק ניכר מהשכלתי בכוחות עצמי. במילים אחרות, סוג של שילוב בין המערכת המוסדית וההכוונה העצמית על פי נטיית הלב. את אותו שילוב עשיתי גם בהקשר ללימודי ההשכלה הכללית והמדעים. מעט מאוד זכור לי משיעורי המתמטיקה, הפיסיקה והנדסת הבניין. לעומת זאת קראתי כמה ספרים מומלצים על אף שלא היו ספרי חובה ועוד רבים לאחר מכן, בין אלה ספרי קלאסיקה מקורית ומתורגמת, היסטוריה, אמנות וכמובן, אדריכלות.

לעניין זה של השכלה כללית התרומה הגדולה של הלימודים בארה"ב הייתה השליטה בשפה האנגלית שהפכה, כידוע, בשנות ה-1950 לאמצעי התקשורת הכלל עולמית. לסיכום ניתן לומר שהשילוב בין מערכת חינוכית ולימוד עצמי כפי שאני ועוד רבים עשינו ועדיין עושים, הוא אולי אידיאלי, אבל הדרך אליו קשה מאוד. אפשר שצריך להתחיל בה עוד בילדות וקרוב לודאי בעידוד ההורים, בדומה להקניית הרגלים אחרים, כגון קריאה, האזנה, אכילה, התנהגות וכל שאר הפעולות האנושיות. ריבוי תחומים בלימוד עצמי פירושו, בדרך כלל, ידע מועט על כל אחד מהם. עם זאת גם המועט, שאינו ברמה 'מקצועית' עשוי להיות נקודת משען לחוויות רוחניות המעשירות את חיינו. כך למשל מניסיוני האישי כצופה מאזין של מוסיקה, תיאטרון, מחול, רדיו וקולנוע. אותן חוויות שעברו, במידה רבה ולמרות המגבלות, מהאולמות אל הבית בזכות השעתוק האלקטרוני. תופעה המקבילה לדפוס עבור המילה הכתובה וההדפס עבור האמנות החזותית, ויש אומרים, העשויה להחליף אותם.

סככה למושבים באיצטדיון. שנה א'. סמסטר ב'.

איצטדיון, חתך; דגם (מבט מהצד).

הסמסטר השני התחיל בתרגיל קצרצר של "סככת אופניים". הפעם נאמר במפורש שהמטרה העיקרית לא עיצוב אלא ביטוי ברור של מערכת הקונסטרוקציה רצוי באותו סגנון תכליתי כמו האופניים עצמם. במבט לאחור הנושא נראה תמוה במקצת. בניגוד לישראל שבה רבים השתמשו באופניים מהם אפילו עם מנוע עזר קטן שכונה בזמנו בשם "זקס-מוטור". אפשר שהיו כאלה ואחרים באירופה קרוב לודאי בארצות השפלה. על כל פנים בזמנו בארה"ב וכל שכן בניו יורק לא נראו או זכורים לי, אופניים: לא באזור "פראת", לא בגנים הציבוריים או מחוץ לעיר שבהם נראים בדרך כלל רוכבי אופניים, במיוחד צעירים שטרם קיבלו רישיון נהיגה. העלתי את הנושא כאחד הסימנים לתעלולי הזיכרון: העובדה שבזמנו לא שמת לי לב לדבר. עד כמה שידוע לי גם שאר התלמידים לא אמרו דבר. האם הכירו מציאות אחרת? אולי. אפשר שהם עצמם נהגו לרכב על אופניים שנים ספורות קודם לכן בטרם הוצפה ארה"ב במכוניות. אפשר שגם המנחים לא שמו לב שהאופניים – אם היו שם – נעלמו ואולי הביאו עמם את הזיכרון מתקופת לימודיהם ב-הרווארד, כלומר בפרברי בוסטון, מקום בו רכבו על אופניים בלית ברירה גם על מנת לנוע במרחבי הקמפוס וגם בגלל המחסור במכוניות בשנים הראשונות שלאחר מלחמי'ע 2.

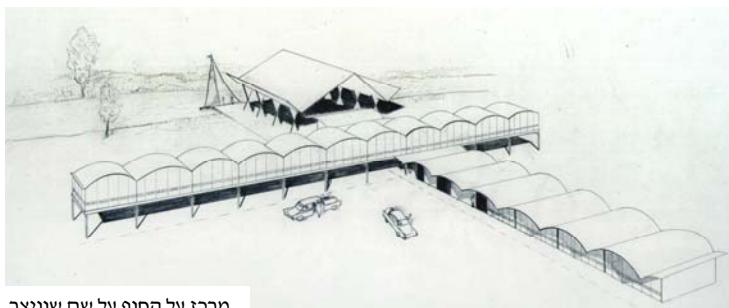
תרגיל: סככת אופניים, סמסטר ב', שנה א'.

התרגיל השני, אף הוא קצרצר, היה עיצוב קבוצת מושבים למתקן ספורט – תרגיל שהצלחתי בו מעל למשוער על ידי פיצול המערכת לחלקיה: מחד המושבים ומאידך הגגון השקוף. אפשר אגב, שתרגיל זה ניתן לא בתחילת הסמסטר אלא במהלכו כפי שיקרה לעיתים בשנים הבאות. מכל מקום, הנושא הבא והעיקרי היה בנין לא מוגדר, מעין מרכז על שם ד"ר אלברט שוויצר. עם זאת, האתר, כמו ברוב תרגילי האדריכלות היה מנותק לחלוטין מכל סביבה: במילים אחרות אדריכלות מופשטת בסביבה מופשטת, למעט הגדרות כגון בפינת רחוב, על החוף או בשכונת בתים בלתי מזוהה. איני יודע אם הדבר היה מקרי או מכוון, אבל עלי לציין שאיני זוכר שהמנחים או הסטודנטים התלוננו על התופעה – אולי מחשש שהפרוט עשוי לסבך את התרגילים שממילא הוקדש להם זמן קצר מדי של כשעה עד שבעה שבועות לכל אחד.

שוויצר אלברט (Schweitzer 1875-1965) רופא, נגן עוגב ותיאולוג פרוטסטנטי ליברלי. יליד חבל אלזאס שהיה מסופח לגרמניה משנת 1872 ועד תום מלחמת העולם הראשונה. כמו רבים מחבל זה היה דובר גרמנית וצרפתית. תחילה התפרסם כנגן יצירות של י"ס באך. משנת 1913 ניהל מרפאה ב-גאבון שבאפריקה. חתן פרס נובל לשלום (1952). שוויצר נודע גם בזכות מאמרים שפרסם הן על המוסיקה של בך, והן על הצורך בהוראת מקצועות מעשיים לצעירים בארצות אפריקה, הנוטים יתר על המידה לתפקידים מנהליים. פחות ידוע הקשר המשפחתי שבין שוויצר להוגה ז'אן פאול סארטר (מצד אמו).

ד"ר אלברט שוויצר במרפאה באפריקה.

מרכז על החוף על שם שוויצר.

לכאורה היינו אמורים להתמודד על פתרון שייתן ביטוי לנושא, כלומר לפועלו או אישיותו של אלברט שוויצר – מעין המשך לקיוסק בגן המוזיאון שאף הוא היה אמור לבטא את מהותו של גן פסלים או גן של מוזיאון. אבל בשני התרגילים המטרה הסמויה שנאמרה בסוף השנה ואשר חזרה בכמה מהתרגילים בשנים הבאות, הייתה להוכיח לנו את קוצר ידה של האדריכלות כאמצעי קוגניטיבי (Cognitive) לביטוי נושא כל שהוא. במילים אחרות תפיסת האדריכלות כתופעה של אמנות מופשטת לא כל שכן האדריכלות המודרנית. זאת למרות הנטייה לחבר בין נושאים וצורות מסוימות שאינה אלא מסורת העשויה להשתנות, במיוחד בארה"ב, כמו הקשר שניתן למוסדות להשכלה וסגנון הגותיקה, בנקים ומקדשים בסגנון הדורי ועוד. בדיעבד ברור לי שהנושא היה כבד מדי לשנה הראשונה אלא אם הכוונה הייתה לערער את מעט הבטחון העצמי שהיה לי וכנראה גם לצעירים יותר. הדבר היחיד שנותר לי מאותו תרגיל היה ההתלבטות בעיצוב גג בצורת זיגוג או מסור וגילוי ההבדל, שהפתיע אותי, בין סיומת הפונה כלפי מעלה, שנראתה לי כחיוך ואופטימיות והסיומת כלפי מטה, שהיה לה צורה זועפת במקצת.

משנת הלימודים הראשונה בניו יורק כלומר מספטמבר 1956 ועד מאי 1957, זכורים לי כמה פרטים לכאורה, חסרי חשיבות, אבל, כדרכם של אלה דווקא הם היוצרים את מירקם התקופה. כך למשל ציור על דלת החדר הקטן בדירה שגרנו בה שנעשה על ידי צייר בשם ג'ו סטיפלטון (Stapleton) – חבר של מכרה של נורה מתקופת הלימודים במכללת "סמית". ייחודו של אותו ציור בעיני נבע לא רק מהיותו מופשט אלא גם שונה מכל אלו שאיתי עד כה: המדובר בצורות בימורפיות צבעוניות בדמות צינורות. להפתעתי הסתבר לי לימים ששאב את השראתו מהצייר האמריקאי ממוצא ארמני ארשיל גורקי (Gorky 1904-1948) שכלל לא הכרתי עד כה ואשר הוא עצמו הושפע מעבודותיו של האמן האמריקאי צרפתי מרסל דושאמפ (1887-1968) (Duchamp) שעל אחת מעבודותיו (הערום יורד במדרגות 1913) כבר שמעתי אבל לא על זו שהשפיעה על גורקי. באשר לג'ו סטיפלטון עצמו האיש נעלם כליל מחיי עד שחזרתי ומצאתי את שמו, כעבור שנים, ברשימת המנחים במגמה לאמנות של מכון "פראת".

אירוע אחר, קרוב לודאי מאותה שנה, כלומר שנת הלימודים הראשונה, היה הופעתו של הסופר יגאל מוסנזון בפתח דירתנו ללא התרעה. אין ספק שהייתי מופתע לא כל שכן נורה שלא הייתה רגילה לכך שאנשים מצלצלים בדלת מבלי לטלפן וללא הזמנה. את יגאל הכרתי, כפי שכבר סיפרתי, עוד בימי נעורי כאשר גר בצריף קטן ברחוב הרשנברג, מול דירת הורי ברחוב גוטליב; צריף מכוסה בנייר זפת שחור שגרם לחוס הקיץ להיות בלתי נסבל. אפשר גם שבגין אותה קירבת מגורים אבא הוזמן והסכים, לעצב את התפאורה למחזה "בערבות הנגב" של מוסנזון שהועלה ב"הבימה" (10/2/49) אבל לא בהכרח, כי המדובר בשנות מלחמת העצמאות כאשר ספק אם מישהו קנה תמונות ולכן אבא נאלץ שוב לעבוד בתיאטרון – כפי שכבר עשה מספר חודשים קודם לכן (1/12/48). כאשר עיצב את התפאורה למחזה "שומרי החומות" של ידידו הסופר יהושע בר יוסף (1912-92) שהועלה בתיאטרון ה"אהל".

דושאמפ: הכלה, שמו, 89x55. המוזיאון לאמנות, פילדלפיה.

גורקי: הכלה 1, 1947, שמו, 102x129. מוזיאון לאמנות עכשווית, לוס אנג'לס.

בזמנו חשדתי שמינו את יגאל כדובר המשטרה במידה מסוימת בזכות ההיכרות בינינו; זאת בתקווה שיצליח לרסן במקצת את הידיעות שפרסמתי ב"מעריב" על פעולות המשטרה והמוסד, מהן שגרמו למבוכה לרבה על אף שהמידע הגיע אלי מבכירים באותם ארגונים – סיפור שכבר דנתי בו בהקשר לעבודתי כעיתונאי ואין צורך לחזור עליו, למעט הידוע לי כיום שזמן קצר לאחר שנסעתי לפאריז יגאל פרש מתפקידו כדובר המשטרה – פרישה המחזקת את ההרגשה שאני הייתי אחת הסיבות לאותו מינוי.

למעשה לא הייתי צריך להיות מופתע כאשר מוסנזון הופיע ללא התרעה. איני זוכר ואולי כלל לא שאלתי כיצד מצא את כתובתי בניו יורק. אבל כמקובל בזמנו בין ישראלים ראינו את עצמנו כחברים, במיוחד עם אנשים כמו יגאל, שאיתו נפגשתי כמעט יומיום במסגרת עבודתו במשטרה. יתרה מכך אני עצמי לא חבבתי בזמנו את הנוהג, שהיה בעיני כל כך ניו-יורקי, לקבוע פגישות ימים ואפילו חודשים מראש. עם זאת אותה הפתעה, לכשעצמה נעימה, נהייתה עד מהרה למביכה במיוחד עבור נורה: המדובר באמריקאית צעירה, בשם ג'ודי שפטל שהגיעה ביחד עם יגאל: גבוהה, שחורת שיער, דקה, ויפה להפליא אבל סקרנית ללא מעצורים, כפי שהתברר מיד. אני ויגאל התחלנו לדבר, עברית כמובן. נורה ניסתה לאלתר כיבוד כלשהו ואילו הבחורה הסתובבה, בחנה את כל חפצנו שהיו פזורים בדירה הקטנה, ללא ארונות, שגרנו בה. בקיצור התנהגות חוצפנית, אפילו מתנשאת ובוטה, שזעזעה את נורה. עד מהרה הסתבר לי שיגאל הכיר את הבחורה רק זמן קצר לפני שהגיע אלינו. אבל, מיד נוצר ביניהם קשר פיזי, למרות שבקושי הבינו זה את זה. לפיכך ביקשו שניהם את עזרתי כמתרגם. ללא ספק מעמד משעשע למדי.

למרות החטטנות של אותה נערה, הקשר בינה לנורה הלך והתהדק עם הזמן. מסתבר שהייתה בת למשפחה של מוסיקאים אבל נמשכה במיוחד לסופרים ביניהם היו לדבריה, לפני מוסנזון, האיטלקי אלברטו מוראביה (Moravia 1907-90) והיהודי האמריקאי הנרי מילר (Miller 1891-1980). בהמשך לאחר שנפרדה מיגאל עדיין נשמר הקשר של ג'ודי ונורה, כך נודע לנו שנישאה לסופר המאיר הנודע ז'ולס פיפפר (Pfeiffer 1927-) ונולדה להם בת (1964) בשם קטי. לאחר מכן או במקביל עמדה לכתוב ספר על נושא ארוטי כלשהו, אבל בשלב זה משום מה ניתק הקשר בינה לבין נורה, ואיני יודע אם נכתב או מה עלה בגורלו של אותו ספר. בכל מקרה, חשוב יותר מבחינתי היה הקשר שלי עם אחיה הצעיר של ג'ודי, שהיה כמו הוריו, מוסיקאי ואשר ניסה, לבקשתי, להסביר לי במקצת את עקרונות המוסיקה המודרנית; מוסיקה שהייתה ובמידה רבה עד היום, כספר החתום בפני. מכל מאמציו זכור לי כיום רק רסיטל אחד שהלכנו אליו, כנראה בשנת 1958 ביצע ג'ון קייג' (Cage 1912-92) את יצירתו הנודעת '4'33', כלומר ארבע דקות ושלושים ושלוש שניות של שקט – למעשה גם שמענו, שהרי אין שקט מוחלט – שבהם הוא מתבונן מדי פעם בשעון הכיס שלו.

איני זוכר על מה דיברנו, יגאל ואני, במפגש הראשון בניו יורק. עם זאת זכור לי שבאותו מעמד או סמך לאחר מכן סיפר שעבד בניו יורק כפועל בנין וכנהג משאית – עבודות שהפתיעו אותו מכיוון ששניהם היו בשליטת איגודים מקצועיים שלא נתנו דריסת רגל למי שלא היה חבר בהם. זכור לי גם שסיפר, באחת הפעמים, שהיה נשוי לאמריקאית, בת למשפחה בעלת אמצעים ואף נולד להם ילד אלא שאביה התנגד בתוקף לנישואים והאשה נאלצה להתקיים מעבודה כמלצרית; סיפור שנשמע לי דומה לזה ששמענו בשעתו מזוג שפגשנו במדריד ואני עתיד לשמוע על עוד מקרים דומים של אבות אמידיים שעשו ככל יכולתם להפטר מבן הזוג של בנותיהם, כולל, לצערי במידה רבה, גם ארנסט אביה של נורה. מהמפגשים עם יגאל בניו יורק זכור לי גם שציין שהוא מחבר ספר על חיי ישו לפי הגירסה האומרת כי בר-אבא (Barabbas) לא היה רוצח אלא איש מחתרת שלחם כנגד הרומאים ולכן כאשר ניתנה הזכות לחון את אחד הנידונים לצליבה היהודים בחרו בו ולא את ישו. אני מניח שתורמתי

לאותה שיחה הייתה איזכור המחזה על יהודה איש קריות שראיתי בפאריז וסרט על אותו נושא שראיתי בספרד.

הפגישה האחרונה עם יגאל בניו יורק הייתה כשנה לפני שחזרתי לארץ, כלומר בשנת 1959. יגאל הגיע אלינו בערב שבו אירחנו חברה של נורה מתקופת לימודיה במכללת "סמית" – בתו של אחד משליטי הרפובליקות במרכז אמריקה. כל שזכור לי מאותו ערב היו חילופי המבט בין יגאל ואותה בחורה שנמשכו זמן לא רב עד ששניהם קמו ועזבו יחד, למבוכתה של נורה שעדיין הרגישה מחויבות לגיודי, על אף שברור היה לשנינו שהקשר בינה לבין יגאל הסתיים.

את יגאל אני עתיד עוד לפגוש פעמים רבות, גם לאחר שובי לארץ, בדרך כלל בדיזינגוף והאחרונה בשנות ה-1970, במשרדי במחצית שנות ה-70, כשבע שנים לפני מותו, כאשר בא אלי עם הצעה לקדם כמה רעיונות שעבד עליהם כגון מסילות שיאפשרו להגדיל את מספר המכוניות בחניונים או מערכת של בלוני אויר שתיצור חשמל מתנועת גלי הים. לצערי לא יכולתי לעזור לו במאומה בתחומים אלו, שאיני מבין בהם דבר. בסופו של דבר יגאל זכור לי בעיקר בזכות היותו הסופר היחיד שראיתי אותו בשעת כתיבה כאשר הייתי עדיין נער ואילו הוא אדם מבוגר שמילא מחברות בית ספר עם שורות, בכתב יד עגול ורהוט, כמו ילד חרוץ – טכניקה שניסיתי ליישם בעצמי כאשר כתבתי באותם שנים, כפי שמעידות המחברות השמורות איתי מאותן שנים. הפלגתי עם סיפורי המפגשים ביני ליגאל מוסנזון עד למחצית שנות ה-1970. בזמנו נראה היה לי, שהוא, כבר בגיל מתקדם למדי. אבל מסתבר שטעיתי, כי למעשה היה רק כבן שישים – טעות שיסודה בפער הגילאים בינינו. לצערי לא התראינו מאז ועד מותו בהיותו כבן שבעים וארבע. מכל מקום בנקודה זו ראוי לחזור אחורה לשנה שבה נפגשנו בניו יורק.

*

בחופשת הקיץ שבין שנה ראשונה לשניה עבדתי במפעל קטן לייצור סוללות מצברי חשמל במנהטן, שהיה בבעלותו של מהנדס חשמל, ישראלי לשעבר, בשם מישה (מיכאל) ירדני, בוגר המכללה הפוליטכנית בפאריז וחבר לכיתה של הניו אגניסקי (בעלה של רומה, דודתה של נורה). כאן הועסקתי, ביחד עם עוד שלושה צעירים, כשרטט טכני. המיוחד באותן סוללות היו לוחות הכסף שנתנו להן עוצמה רבה – מכאן גם שמו של המפעל Silver cell. איני מבין בחשמל ולא כלום בסוללות, אבל זכור לי צילום שהראה גייפ עם סוללות הכסף להפעלת מטוס, לעומת משאית גדולה עם סוללות רגילות. במילים אחרות הסוללה הייתה יעילה פי כמה וכמה, בעיקר בתנאים של חוסר מקום אלא שבגלל המחיר הגבוה הסוללות יוצרו למעשה רק עבור שרותי הבטחון, שגם סיפק את לוחות הכסף. מבחינתי, על כל פנים, העבודה באותו קיץ הייתה הזדמנות לפתח במקצת את יכולתי כשרטט – פיתוח שעזר לי במילוי הדרישה לבצע את השרטוט הסופי של כל תרגיל בטוש על לוחות קרטון אטום ולא על נייר שרטוט שקוף כפי שכבר היה מקובל מזה שנים. לפיכך היה עלינו ללמוד טכניקות שונות ומשונות וללא ספק מיותרות, של העתקה ידנית, שמקורן היה, קרוב לוודאי, אי שם במאה ה-19. במפעל זה גם נתקלתי לראשונה בתופעה שלא הכרתי כמותה. רוב העובדים במפעל היו יהודים ממזרח אירופה, ששרדו את מלחמת העולם השנייה במחנות שבסיביר או מרכז אסיה, ביניהם אחד שעבד באותו חדר ביחד איתי. להפתעתי ניגשו אלי כמה פעמים עובדים אחרים והציעו לי שלא להתיידד איתו, בגלל השתייכותו לעדת הקראים – עוד אחד מאותם דברי איווולט קטנים ומרגיזים.